

*Вадим Золотарьов
(Харків)*

КОМІСАР ДЕРЖБЕЗПЕКИ 3-го РАНГУ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ВАСИЛЯ ІВАНОВА

«Я служив у Чека...
Дні і ночі, голодний, без сил,
Я на смітнику Жовтня копавсь.
Не жахався я тіней могил,
Тіней тих, що я сам розстріляв...»

Дмитро Фальківський¹

Ці автобіографічні рядки українського радянського поета відверто та правдиво свідчать про повсякденну діяльність тих людей, що вступили до ЧК у роки братовбивчої громадянської війни. Вступили з надією за будь-яку ціну побудувати світле майбутнє для всього людства. Будували, особливо не розбираючись — де винуваті, де невинні, не жаліючи ні ворога, ні себе. Теорію класової боротьби вони перетворили на теорію класової помсти, рідний народ нещадно ділили на «своїх» і «чужих» та старанно будували машину терору, яка знищила зрештою і їх самих.

Наша розповідь про одного із «найбільш стійких, відданих і витриманих чекістів»² — комісара державної безпеки 3-го рангу Василя Іванова. Вже відомі стислі біографічні відомості про цю людину і його долю³. Ми ж спробуємо на підставі нових документів докладніше розповісти про чекіста, який з 19 травня по 14 червня 1937 р. очолював НКВД УРСР.

Василь Тимофійович Іванов народився у 1894 р. у селі Холзаковому Гжатського повіту Смоленської губернії в родині російського селянина. У 1901 р. переїхав до Москви, де його батько працював бетонником. Тут він закінчив 3-х класну міську школу і 4-х класне торговельне училище та у жовтні 1910 р. розпочав свою трудову діяльність. Працював касиром

у магазині, конторником у торговельній конторі, пакувальником у спілці споживчого товариства. Але спокійне, розмірене життя дрібного клерка було не для нього.

Змолоду його цікавила політика і вже у 1911 р. він став членом культурно-освітнього товариства та профспілки московських торговельних працівників. У 1913 р. вступив до більшовицької партії та почав розповсюджувати газету «Правда», працював у газеті «Наш путь»⁴ (пізніше у колі знайомих Іванов полюбляв називати себе «журналістом лєнінської школи»⁵). За належність до РСДРП(б) чотири рази заарештовувався поліцією.

У березні 1915 р. він був мобілізований до армії і у складі 321-го полку 81-ї дивізії вирушив на австрійський фронт. Воювати йому довелося недовго, бо вже через 2 місяця він потрапив у полон і 3 роки провів у таборі для військовополонених в Австро-Угорщині, де вів більшовицьку пропаганду і навіть встановив зв'язок із ЦК РСДРП(б) у Швейцарії⁶.

Наприкінці 1918 р. Іванов повернувся з полону до Москви, кілька місяців хворів, а з січня 1919 р. працював агентом із заготівель Наркомату харчування Білорусько-Литовської Радянської Республіки у Слуцьку. Працювати на новій посаді було важко, продуктів хронічно не вистачало навіть для армії. Невдоволення червоноармійців своїм харчуванням вміло використав есер М.О.Стрекопитов, який 24 березня 1919 р. організував у Гомелі антирадянський заколот, до якого приєдналися частини 8-ї стрілецької дивізії. 29 березня більшовикам вдалося розбити заколотників та захопити Гомель. Відступаючи з міста, Стрекопитов наказав розстріляти полонених⁷.

На будь-який терор більшовики завжди відповідали терором червоним, який разом із ЧК проводили революційні військові трибунали (РВТ). Про роль останніх у наведенні «революційного порядку» красномовно свідчив Л.Д.Троцький у листі до В.І.Леніна: «Польові трибунали приступили до роботи. Проведені перші розстріли... Перші розстріли вже вплинули належним чином. Сподіваюсь, що перелом буде досягнутий у короткій термін. Необхідна подальша посилка твердих працівників»⁸.

Одним з таких «твердих працівників» і був В.Іванов, призначений у березні 1919 р. членом РВТ 8-ї стрілецької дивізії, що воювала з польською армією в Білорусії. Його залізна витримка та нещадність до ворогів радянської влади, долю яких він вирішував, «керуючись принципом політичної доцільності і правосвідомістю комуністів»⁹, була помічена керівництвом. У серпні 1919 р. його призначили начальником Особливого відділу (за російською аббревіатурою — ОО) 8-ї стрілецької дивізії, а ще через 2 місяця — начальником ОО 52-ї стрілецької дивізії.

На початку 1920 р. 52-гу дивізію перевели з Білорусії до України, де вона спочатку була у резерві, а потім діяла на Південному фронті проти військ барона П.М.Врангеля: у травні-липні на мелітопольському напрямку, а у серпні-вересні на Каховському плацдармі¹⁰. Активну участь у боях

брав і В.Іванов, який «безпосередньо розробив і ліквідував низку шпигунських організацій і бандитських угруповань, особливо в районі Херсонщини у 1920 році»¹¹.

Восени 1920 р. Іванова призначили начальником Секретно-оперативної частини (СОЧ) ОО VI-ї армії. Перебуваючи на цій посаді, він «особисто розробив і ліквідував справу полковника Єстаф'єва, отамана Крапива, посланого Врангелем у тил Червоної Армії (в районі Чорного Яру), та командуючого Олександрійською повстанською дивізією, врангелівську організацію на чолі з полковником Шадурським, яка мала зв'язок із бандами Заболотного, Лиха та інших і готувала цілу низку нальотів»¹².

У грудні 1920 р. співробітники ОО VI армії «фільтрували Крим від контрреволюційного елементу»¹³ в складі Кримської ударної групи, якою «було розстріляно до 12000 чоловік, з яких до 30 губернаторів, понад 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників, шпигунів, внаслідок було відвернуто можливість появи у Криму білих банд»¹⁴. Того ж місяця начальник Центрального управління надзвичайних комісій України (за російською аббревіатурою — ЦУПЧРЕЗКОМу) В.М.Манцев¹⁵ писав голові ВЧК Ф.Е.Дзержинському: «Тепер, після Криму, ймовірно і я набуду прізвисько «Кривавий». Ну, що ж робити. Таке прізвисько від буржуа приємне»¹⁶.

Чи приємно було В.Іванову посилати на смерть полонених білогвардійців, невідомо, але, судячи з усього, працював він сумлінно. Його «великі заслуги в секретно-оперативній роботі»¹⁷ були оцінені начальником ОО VI армії М.М.Бистрих, який зробив Іванова своєю правицею і почав висувати на відповідальні посади. Так, коли 16 травня 1921 р. Бистрих призначили начальником ОО Харківського військового округу, то своїм заступником і начальником СОЧ він обрав В.Іванова.

Після призначення М.Бистрих 19 травня 1922 р. заступником начальника СОЧ і ОО ГПУ УСРР, він швидко провів на посаду начальника спочатку

*В.Т.Іванов — заступник
народного комісара
внутрішніх справ УРСР*

2-го, а потім 6-го відділку В.Іванова, який перед цим кілька місяців очолював Одеській дільничний ОО. Коли ж 21 лютого 1923 р. Бистрих очолив ОО ГПУ УСРР, то він невдовзі домігся призначення Іванова начальником Контррозвідувального відділу (КРО) ГПУ УСРР — підрозділу, на який покладалося завдання боротьби зі шпигунством, білогвардійською контрреволюцією та змовами, контрабандою та незаконним переходом кордону¹⁸.

У травні 1923 р., завдяки тонкій тактичній комбінації, контррозвідники зуміли заманити в Україну і заарештувати генерала-хорунжого Армії УНР Ю.Й. Тютюнника. Рятуючи власне життя, отаман дав згоду співробітничати з радянською владою. Уряд УСРР доручив голові ГПУ УСРР В.А.Балицькому перевірити щирість цієї заяви та одержати гарантію відвертості генерала-хорунжого. Балицький розпочав з Тютюнником довгі переговори, поставивши питання про видачу його архіву. Отаман був змушений прийняти всі вимоги чекістів¹⁹.

Завершення операції було доручено Іванову, який блискуче «закінчив справу отамана Тютюнника (викликано із-за кордону родину Тютюнника, ряд його помічників, а також архів організації), і провів роботу по розкладу петлюрівщини в країні та за кордоном»²⁰. Як Іванов «розкладав петлюрівщину», можна судити з однієї з його службових записок: «Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема Грушевського з Єфремовим»²¹.

Вмілі та чіткі дії В.Іванова, його оперативний хист, відданість генеральній лінії партії сподобалися В.Балицькому, який розпочав добирати свою команду. 22 квітня 1924 р. Іванов був призначений начальником СОЧ ГПУ УСРР і майже рік керував всією чекістською роботою в республіці (за винятком роботи ОО Українського військового округу).

17 квітня 1925 р. Іванов став начальником Обліково-освідомчого управління (російською — Учетно-осведомительное управление — УОУ) ГПУ УСРР, а з 1924 р. за сумісництвом очолив Харківський губерньський (з літа 1925 р. — окружний) відділ ГПУ.

З перших днів свого існування органи ЧК-ГПУ почали створювати мережу таємних інформаторів, яка поступово охопила всю країну. У травні 1920 р. Харківський губком КП(б)У надіслав у всі президії комуністичних осередків таку директиву: «Пропонуємо вам виділити із середовища членів Комосередку одного або двох найбільш здібних і надійних товаришів для виконання таємних доручень Губчека по інформуванню про життя та діяльність установи, у якій ви служите»²².

Отже, начальник УОУ ГПУ УСРР був своєрідними очима та вухами режиму. Під безпосереднім керівництвом В.Іванова по всій республіці збиралася інформація про політичний та економічний стан на місцях, про настрій серед різних верств населення. Ці відомості сумлінно опрацьовувалися та доповідалися партійному і радянському керівництву республіки.

Оцінюючи роботу В.Іванова на посадах начальника УОУ ГПУ УСРР та начальника Харківського окрвдділу ГПУ, В.Балицький писав: «Ліквідував цілий ряд шпигунів у Харкові, які мали зв'язок із польським посольством і Львівською дефензивою. Доручену йому інформаційну роботу по висвітлюванню села і заводів на Україні зумів правильно реорганізувати та поставити на відповідну висоту»²³.

Роботою Іванова було задоволено і вище партійне керівництво: «Працюючи в Харківській організації з початку 1924 р. по цей час, т. Іванов протягом всього цього періоду виявив себе як здібний, невтомний, відданий справі працівник-організатор. Тримав найтісніший зв'язок із партійними, радянськими та профспілковими організаціями, своєчасно та вірно орієнтувався у політичних настроях та роботі різноманітних антирадянських угруповань та явищ, активно сприяв їхньому викорінюванню... т. Іванов має найтісніший зв'язок і користується авторитетом серед широких робітничо-селянських мас, виступав багатократно перед ними і як представник партії, і як представник Радянської влади і органів ГПУ»²⁴.

23 грудня 1927 р. пленум Харківського окрвиконкому, «визначаючи самовіддану довгорічну працю в органах ЧК-ГПУ» В.Балицького і В.Іванова, «їх вміле і стійке керівництво славною бойовою роботою ЧК-ГПУ», ухвалив просити Президію Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (ВУЦВК) нагородити їх орденом Червоного Прапора²⁵. ВУЦВК підтримав це клопотання і направив відповідні документи до Москви.

У Кремлі кандидатуру В.Балицького забракували, напевно вирішивши, що вистачить з нього і двох найвищих нагород країни, а ось В.Іванова, який на той час мав лише Знак почесного співробітника ВЧК-ГПУ та бойову зброю від ВУЦВК, «за заслуги перед Республікою, виявлені у боротьбі з контрреволюцією у всіх її видах та проявах» 23 лютого 1928 р. нагородили орденом Червоного Прапора.

25 липня 1928 р. Іванова призначили начальником Київського окружного відділу ГПУ замість С.І.Западного²⁶. На той час в партійних та чекістських колах Київ вважався столицею українського буржуазного націоналізму, і саме Іванов, який досконало знав ситуацію в республіці, мав завдати першого удару по «прихованих петлюрівцях». З цим завданням він справився, і вже у травні 1929 р. у Києві була ліквідована так звана «СУМ» (Спілка Української Молоді) на чолі із завідувачем 1-ої Київської трудової школи В.Ф.Дурдуківським²⁷.

Розгортання слідства у цій справі дало підставу ГПУ УСРР розпочати підготовку процесу над «СВУ» (Спілкою визволення України), ключову роль у фабрикації якого відіграли співробітники Київського окрвдділу ГПУ. 28 квітня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало за необхідне «за викриття СВУ» нагородити орденами Червоного Прапора групу чекістів²⁸, серед яких були начальник окрвдділу В.Т.Іванов, начальник секретного відділу (СО)

окрвідділу Г.Б.Загорський²⁹ та уповноважений СО С.С.Брук³⁰. Та на цей раз у Москві вирішили відхилити цю пропозицію.

Крім осередків «СВУ», у 1929 р. київськими чекістами (серед яких особливо відзначився уповноважений КРО В.М.Орловський³¹) були відкриті: «повстанська організація в Київському укріпленому районі; шпигунська, повстанська організація, яка охоплювала ряд районів Київського округу; повстанська організація Рябченка, що підняла повстання в Городнянському районі; повстанська організація «Сніг», що охопила ряд сіл Бориспільського району»³². Тоді ж було ліквідовано «Комітет визволення України», члени якого підготували та розповсюджували «Заклик до всіх пригнічених Московщиною людей»³³.

Активно ліквідовували підлеглі Іванова і київські філії різноманітних контрреволюційних організацій загальносоюзного масштабу. Так у 1930–1931 рр. у Києві було заарештовано і засуджено по справі «Весна» близько 300 військових спеціалістів Червоної Армії на чолі з В.О.Ольдерогге — начальником Військової школи ім. С.С.Каменєва³⁴, а на початку 1931 р. до різних термінів ув'язнення були засуджені учасники «Київської філії «Промпартії» науковці Т.П.Губенко, П.М.Кислинський, П.Д.Швецов та інші»³⁵.

Більшості київських «промпартиїців» пощастило вийти живими зі сталінських таборів і наприкінці 50-х рр. вони розповіли про те, якими саме засобами співробітники Київського оперсектора³⁶ ГПУ дістали від них «щиросердні зізнання». Чекісти погрожували розстрілом, поміщали заарештованих у камеру смертників; годинами змушували сидіти на табуреті, не згинаючи спини; позбавляли сну на кілька днів³⁷.

Працюючи у Києві, В.Іванов брав активну участь у створенні футбольної команди «Динамо» і вважав себе її хрещеним батьком. Він дружив з багатьма відомими українськими спортсменами і у 30-х рр. одружився з молодого київською ковзаняркою Лесею Николайчук³⁸.

31 липня 1931 р. голова ГПУ УСРР В.Балицький був призначений заступником голови ОГПУ СРСР. Невдовзі покинула Україну і велика група досвідчених чекістів. Був серед них і В.Іванов, який 5 січня 1932 р. став повноважним представником ОГПУ по Іванівській Промисловій області. Переїзд із Києва до провінційного Іваново-Вознесенська вважався підвищенням, адже чекісти, які очолювали територіальні відділи ОГПУ в Російській Федерації, мали ранг повпреда — такий самий, як і голови ГПУ союзних республік. І якщо у Іванова в Києві у петлицях красувалося три великих ромби, то після переїзду до Росії стало чотири — стільки, скільки було у нового голови ГПУ УСРР С.Ф.Реденса.

До Іваново-Вознесенська перебрався разом із В.Івановим і С.Й.Броневим³⁹ (батько відомого актора Л.Броневого). У 1927 р. він працював у Київському інституті народного господарства і був виключений з партії за троцькізм, але вже у 1928 р. його прийняли на роботу до Київського окр-

відділу ГПУ. Політичні помилки було потрібно виправляти, і невдовзі С.Броневой звітував, що, «працюючи в ГПУ у Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, і особисто заарештовував троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства і втягнули мене в опозицію». В Іваново-Вознесенську С.Броневой теж розгорнув бурхливу діяльність і, «керуючи та безпосередньо беручи участь у вилученні валюти..., викачав 6 мільйонів карбованців золотом», за що одним із перших серед співробітників ОГПУ був нагороджений орденом Червоної Зірки⁴⁰.

В.Іванов працював у Іваново-Вознесенську недовго. Взимку 1933 р. в Україну повернувся В.Балицький і вже 3 березня того ж року політбюро ЦК КП(б)У затвердило призначення Іванова начальником Донецького обласного відділу ГПУ⁴¹.

На цій посаді Іванов змінив М.Б.Гроссмана⁴², роботою якого був дуже незадоволений Балицький. У чекістському жаргоні навіть з'явився термін «гроссмановщина», що став синонімом поганої оперативної роботи. Рятувати чекістську роботу в Донбасі і було доручено В.Іванову, якому на допомогу були кинуті досвідчені чекісти. Заступником начальника облвідділу став М.Б.Корнєв (перед цим працював заступником начальника відділу кадрів ГПУ УСРР), начальником Економічного відділу (ЕКО) — Г.М.Нікельберг⁴³, начальником Секретно-політичного відділу (СПО) — С.І.Заславський⁴⁴, начальником ОО — З.М.Ушаков⁴⁵. Саме цим чекістам і було доручено виконання «найближчого основного та головного завдання ГПУ УСРР — забезпечення весняної сівби»⁴⁶.

В.Балицький вимагав від начальників облвідділів ГПУ у десятиденний термін закінчити та оформити справи низових повстанських організацій і наказував зраховувати до повстанців лише тих осіб, «хто може своїми свідченнями допомогти викрити додаткові зв'язки з іншими організаціями, учасників керівних центрів, ниток, що ведуть за кордон». Він націлював підлеглих на «виявлення ролі та участі есерів як ідеологів, керівників та організаторів підпілля», вимагав «у процесі розробки та слідства по всіх справах обов'язково точно виявляти політичне минуле та партійну належність всіх учасників, які проходять по справі; особливо ретельно розробляти зв'язки всіх колишніх есерів та членів УПСР»⁴⁷. Отримали донецькі чекісти і персональне завдання — у «максимально короткий термін» розгорнути слідство у справі «Козаки», по якій проходило багато есерів⁴⁸.

І робота закипіла. У своєму наказі № 262 від 15 червня 1933 р. Балицький відзначав, що «ЕКО Доноблвідділу останнім часом викрив ряд диверсійних груп («низовки») на підприємствах Донбасу»⁴⁹. Невдовзі за успішну боротьбу з «економічними шкідниками» Г.Нікельберг був нагороджений Знаком Почесного працівника ВЧК-ГПУ. А так звана ударно-слідча група Донецького облвідділу ГПУ, до якої входили С.Заславський, помічник начальника СПО М.Герзон, уповноважені СПО Кесс і Висоць-

кий, була відмічена головою ГПУ УСРР за ліквідацію в Донбасі осередку «Української військової організації»⁵⁰.

Під керівництвом М.Герзона⁵¹ у 1933 р. були викриті повстанські диверсійні організації у вугільній промисловості Кадіївського та Лисичанського трестів (18 чоловік розстріляно), заарештовано близько 100 учасників повстанської організації «Типографи» (48 чоловік розстріляно), а у 1934 р. «знята диверсійна організація у системі «Донпромвугілля», по якій було засуджено 30 чоловік⁵².

В.Іванов досить швидко освоївся в Сталіно. У 1934 р. він остаточно сформував свою команду, підібравши вправних виконавців на всі ключові посади: заступником начальника Управління НКВД став Г.Б.Загорський, начальником Дорожньо-транспортного відділу (ДТО) і заступником начальника Донецького облвідділу ГПУ — С.І.Заславський, начальником СПО — М.М.Герзон, начальником Оперативного відділу — Ф.С.Феліксон-Рабінович⁵³, начальником ЕКО — Д.В.Орлов⁵⁴, начальником ОО — Д.С.Леопольд⁵⁵, який відразу «значно підняв роботу ОО, досяг перебудови агентурної роботи всього апарата ОО та ефективності у ряді справ, особливо по німецькій контрреволюції та терору»⁵⁶.

Призначаючи того чи іншого чекіста на посаду, Іванов любив повторювати, «що за одного битого трьох небитих дають»⁵⁷, і не звертав особливої уваги на їхні вади та гріхи. Це призвело до того, що колектив у Донецькому УНКВД підібрався досить склочний, але працьовитий і, що було головне на той час, не обтяжений моральними принципами.

«Плідній» роботі чекістів сприяла і особиста дружба Іванова з першим секретарем Донецького обкому КП(б)У С.А.Саркісовим⁵⁸. В чекістському «колективі знали, що Іванов користується абсолютно повною довірою та прихильністю у Саркісова, в товаристві якого проводить більше часу, ніж на службі»⁵⁹. Цей дружній партійно-чекістський тандем і розпочав чистку Донбасу від опозиціонерів.

М.Герзон пізніше писав: «коли по майже всіх областях України зовсім не було справ по троцькістах, то ми у Донбасі з приїздом тов. Іванова і взятою правильною політичною лінією після гроссмановщини почали викривати серйозні троцькістські формування»⁶⁰.

У 1933–1936 рр. співробітниками СПО під керівництвом Герзона була викрита ціла низка троцькістських організацій в Донбасі: в соляній і вугільній промисловості Артемівського округу; в наукових закладах області на чолі з директором Луганського педінституту Цикінім; у медичному інституті; терористично-диверсійна організація «старі лєнінці» із 18 чоловік; група Лопаткіна; група кадрового троцькіста Пономарьова, «який повернувся із заслання та намагався відновити розгромлений обласний центр»; терористична група господарників Хрунічева та Кривцова; молодіжна організація у Сталіно та Макіївці; у Червоно-Луцькому

районі з 18 чоловік; у Єнакіївському та Горлівському районах з учасників «робітничої опозиції»⁶¹.

Дісталось і представникам інших партій. У 1934–1935 рр. була «знята контрреволюційна меншовицька організація у Сталінському і Макіївському районах», а у 1936 р. — «велика контрреволюційна дашнакська партія»⁶².

Успішна боротьба з троцькістами у Донбасі сподобалася Кремлю і невдовзі ЦК ВКП(б) став відмічати Донецький обком КП(б)У «за активну боротьбу по викриттю контрреволюції»⁶³.

Похвала додала завзяття донецьким чекістам і вони почали діяти більш самостійно, часто не узгоджуючи свої дії з начальником СПО УГБ НКВД УСРР Б.В.Козельським⁶⁴. За словами М.Герзона, «Козельський неодноразово телефонував мені із зауваженнями, що ми собі багато дозволяємо, беремо людей не питаючись... Був випадок, коли... Козельський по телефону попередив мене, що він поставить перед наркомом питання про тов. Іванова і про мене, і ми дістанемо по заслугі. Тов. Іванов писав наркому і все обійшлося без наслідків»⁶⁵. Козельський постійно обурювався тим, що «Донбас не може викрити серйозної української справи» і наказував Герзону «переключитися на українську роботу»⁶⁶.

Непорозуміння припинилися після несподіваного самогубства Б.Козельського 2 січня 1936 р. Новий начальник СПО УГБ НКВД УСРР капітан держбезпеки П.М.Рахліс швидко знайшов спільну мову і зі старшим майором держбезпеки В.Івановим, і зі старшим лейтенантом держбезпеки М.Герзоном. Тим більше, що партія поставила перед чекістами нові відповідальні завдання і сваритися було ніколи.

На початку 30-х років стала особливо відчутною упередженість радянських владних структур по відношенню до національних меншин. На партійних зборах все частіше лунали вимоги знищити «польські та німецькі фашистські елементи»⁶⁷. На існуванні в УСРР великої кількості німецьких та польських фашистів весь час наголошував В.Балицький, який у січні 1936 р. на пленумі ЦК КП(б)У заявив, що фашисти намагаються створити свої опорні пункти на Правобережній Україні та у Донбасі⁶⁸, а у телефонограмі начальникам обласних Управлінь НКВД від 20 липня 1936 р. констатував, що слідство по німцях гальмується, начальники питаннями якісної слідчої роботи не займаються, та вимагав «посилити темпи оперативної та слідчої роботи по німецькій лінії з урахуванням ретельного, ще глибшого викриття ролі та діяльності німецьких консульств, особливо за останні роки»⁶⁹.

У Донбасі проживало багато радянських німців, з-поміж яких співробітники НКВД почали інтенсивно створювати різноманітні німецькі контрреволюційні організації. У 1936 р. під керівництвом майора держбезпеки Г.Загорського «були викриті і ліквідовані німецькі диверсійні організації» у Костянтинівському, Сталінському, Краматорському, Артемівському, Постишевському, Горлівському та Мар'їнському районах (справа «Вузол», за-

арештовано близько 50 чоловік, з них 8 розстріляно); у Костянтинівці та Слов'янську (справа «Авторитет», заарештовано близько 40 чоловік, з них 7 розстріляно); на оборонних підприємствах Слов'янського, Краматорського та Костянтинівського районів (справа «Педагоги-зрадники», засуджено 16 чоловік); на оборонних заводах Костянтинівського, Артемівського і Слов'янського районів та у колгоспах Олександрівського, Краматорського і Костянтинівського районів (справа «Кільце», заарештовано 80 чоловік); по справі «Люксембуржці» було заарештовано понад 50 чоловік⁷⁰.

Не менш активно діяв проти радянських німців й інший підлеглий В.Іванова — М.Герзон, під керівництвом якого у 1935 р. була ліквідована німецька шпигунська організація на Маріупольщині та на оборонних підприємствах Горлівського і Краматорського районів, а у 1936 р. — подібні організації на хімічних заводах Костянтинівки; у машинобудівних організаціях та на електричних підстанціях Півдня; на Державній електростанції; серед спецпереселенців на Старобельщині (встановлено 11 штурмових загонів)⁷¹.

Старший лейтенант держбезпеки В.М.Орловський, який навесні 1936 р. очолив ОО замість призначеного помічником начальника УНКВД Донецької області капітана держбезпеки Д.Леопольда, також викрив «німецькі контрреволюційні фашистські організації», які очолювали політемігрант Гольц (справа «Редактор»); Г.Бек (на заводах Дзержинського і Краматорського районів, справа «Переліт», засуджено 20 чоловік, 8 з яких розстріляно); Вольф і Герцен (справа «Радисти», заарештовано 100 чоловік); Р.Слезачек (справа «Інтеграл»)⁷².

Але навіть ці «успіхи» не задовольняли керівництво республіки і В.Іванову довелося виправдовуватися: «Я повинен сказати, що відносно роботи серед німецького населення справи йдуть погано, не тільки тому, що там всі фашисти. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато радянських людей»⁷³.

Викривали у Донбасі не тільки німецьких шпигунів. У 1934 р. «на Державній електростанції був знятий диверсійний осередок, який очолювався англійськими фахівцями»⁷⁴. У березні 1936 р. В.Орловський ліквідував «румунську шпигунську організацію Яковенка, Тихоновича і Репіна», а також «польську розвідувально-диверсійну організацію на Краматорських заводах на чолі з Ковальчуком»⁷⁵.

Ударно працював і капітан держбезпеки Д.Орлов, який, за словами Іванова, «проявив себе як здібний керівник, який вмів міцно мобілізувати апарат на виконання поставлених перед ним завдань... показував зразки оперативної роботи». Співробітники ЕКО очистили підприємства «від контрреволюційного куркульського елементу», викрили ряд терористично-диверсійних (справи «Путійці», «Семеноводи», «Безпризорні») та куркульсько-повстанських (справи «Полтавці», «Ті, хто спізнився») органі-

зацій⁷⁶. На початку 1936 р. Орлов отримав за щось догану від Балицького, але у другій половині того ж року виправився і заарештував 200 чоловік⁷⁷.

Вишукувати різноманітних «ворогів народу» чекістам активно допомагав обком КП(б)У. Лише під час обміну партійних документів у 1936 р. у Донецькій парторганізації «було відкрито 98 троцькістів, націоналістів, правих і інших»⁷⁸.

Траплялися в роботі донецьких чекістів і провали. Так 15 жовтня 1935 р. «за розвал оперативної роботи на Маріупольському металургійному заводі, за бездіяльність і злочинно-халатне ставлення до своїх обов'язків» був усунутий з посади та заарештований на 20 діб начальник ЕКО УГБ Маріупольського міського відділу НКВД Райцес⁷⁹.

У гонитві за цифрами чекісти перехоплювали агентурні розробки у інших відділів та проводили арешти, не узгоджуючи їх з колегами. Особливо відзначався цим М.Герзон, який завжди намагався бути у всьому першим. Такі його дії призвели до конфліктів з начальниками інших відділів Д.Орловим і В.Орловським⁸⁰. Невдовзі різко погіршились стосунки Герзона і з Івановим.

Причину цього слід шукати у діяльності Герзона на посаді секретаря партійного комітету УНКВД, завдяки якій загальна істерія викриття «ворогів народу» перекинулася і на чекістське середовище. Так, за пропозицією секретаря парткому було виключено з партії «за приховування свого соціального походження та систематичне пияцтво»⁸¹ старшого лейтенанта держбезпеки П.Є.Башу⁸². Іванов домігся відновлення останнього в партії⁸³, а у січні 1937 р. призначив його начальником 5-го (Особливого) відділу УГБ УНКВД.

Намагався розібратися Герзон і з «колишнім бандитом» В.Орловським. Але Іванов не дозволив кривдити свого давнього підлеглого, дуже розлютився на секретаря парткому, «довго читав нотації і заборонив проводити розслідування»⁸⁴. Однак невдовзі до НКВД СРСР надійшов сигнал, що Орловський приховує своє офіцерське минуле. Розслідування відкинуло цей наклеп і виявило його причину — «офіцер», на відміну від більшості своїх колег, завжди приходив на роботу чисто виголеним і охайним. Чекістська ж робота Орловського сподобалась на Лубянці і у січні 1937 р. його нагородили Знаком почесного співробітника ВЧК-ГПУ.

В.Іванов постійно звинувачував М.Герзона у «надмірній непримиренності, різкості та нечуйному ставленні до партійців», а секретар парткому начальника УНКВД — у «черствості та байдужості»⁸⁵. У грудні 1936 р. Герзон, через стан здоров'я було переведено на посаду начальника 4-го відділу (СПО) УГБ УНКВД Одеської області, а його місце 8 лютого 1937 р. зайняв колишній начальник ЕКО УГБ УНКВД Київської області капітан держбезпеки С.І.Гольдман⁸⁶, який свого часу служив під началом Іванова у Києві.

Герзону влаштували «красиві та дорогі проводи»⁸⁷, під час яких Іванов дав високу оцінку його роботі, заявив, що він був проти цього від'їзду

і навіть збирався висувати Герзона на посаду помічника начальника УНКВД⁸⁸. Здавалося, що конфлікт вичерпано, але на початку 1937 р. розпочалася нова хвиля пошуку «прихованих троцькістів». І тоді Іванов, виходячи з міркувань власної безпеки, вирішив списати всі прорахунки попередньої роботи на Герзона. Для того, щоб надати цим звинуваченням більшої ваги, він доручив особливоуповноваженому УНКВД старшому лейтенанту держбезпеки І.В.Віхереву⁸⁹ розпочати збирання компромату проти колишнього начальника СПО⁹⁰.

Не дивлячись на ці негаразди, діяльність В.Іванова у Донбасі цілком задовольняла і Москву, і Київ. Під його керівництвом лише у 1-му кварталі 1937 р. донецькі чекісти викрили і ліквідували 112 ворожих груп із загальною кількістю учасників 587 чоловік: на залізниці — 26 груп (143 чоловіки), в енергетиці — 14 груп (86 чоловік), у вугільній промисловості — 16 груп (83 чоловіки), в металургії — 17 груп (77 чоловік), в хімічній промисловості — 16 груп (64 чоловіки), в машинобудуванні — 12 груп (48 чоловік). За ґрати потрапило і 11 членів Донецького обкому КП(б)У⁹¹.

Тому не дивно, що коли був усунутий з посади заступника наркома внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 2-го рангу З.Б.Кацнельсон, то на його місце 3 квітня 1937 р. призначили саме Іванова, якому того ж дня було надано спеціальне звання комісара держбезпеки 3-го рангу. Через 12 днів ВУЦВК затвердив це призначення⁹².

На той час у штаті НКВД УРСР було два заступники наркома. Комісар держбезпеки 2-го рангу К.М.Карлсон керував в основному підрозділами, які не входили до УГБ, а на Іванова було покладено керівництво оперативними відділами. Втім, знаючи авторитарний стиль керівництва наркома В.Балицького, без участі якого не вирішувалося жодне вагоме питання, важко припустити, щоб хтось із заступників міг проводити свою лінію.

З Балицьким же у Іванова завжди були добрі стосунки. Нарком всіляко підтримував і просував його по службі, захищав від нападок колишнього наркома внутрішніх справ СРСР Г.Ягоди, який, за словами Балицького, тільки і шукав «приводу, щоб угробити Іванова»⁹³. Здавалося б, що наркома та його нового заступника чекає довга та плідна спільна праця, але все вийшло по-іншому.

11 травня 1937 р. В.Балицького несподівано призначили начальником УНКВД по Далеко-Східному краю (ДСК). Посада керівника НКВД УРСР залишилась вакантною, а В.Іванова призначили тимчасово виконуючим обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР. За словами сучасників, «призначення Балицького на ДСК було зовсім несподіваним для нього і переживав він це дуже хворобливо»⁹⁴; «він був страшенно збентежений, не знав, куди йому подітися. Відчувалося, що людина дуже переживає»⁹⁵. Переживати було чого, адже Балицький добре розумів, що втрачає не тільки звичне місце, але і довіру найвищого керівництва СРСР.

19 травня 1937 р. колишній нарком остаточно здав справи Іванову, повідомив підлеглих, «що на думку Єжова та ГУГБ НКВД СРСР контрреволюція на Україні розгромлена»⁹⁶, та відбув до Москви. Іванов же розпочав формувати команду: на посаду начальника 3-го відділу (КРО) УГБ НКВД УСРР він провів заступника начальника УНКВД Одеської області майора держбезпеки М.Г.Чердака⁹⁷, якого добре знав по роботі у Києві; начальником 2-го (Оперативного) відділу УГБ НКВД УРСР призначив помічника начальника УНКВД Вінницької області капітана держбезпеки І.Д.Морозова⁹⁸; особливоуповноваженим НКВД СРСР — полкового комісара Л.І.Стрижевського⁹⁹.

Вирішив В.Іванов перевести до УГБ НКВД УРСР і М.Герзона¹⁰⁰. Адже він розумів, що їх об'єднують спільні «помилки» по викриттю троцькістів у Донбасі. Тому йому було спокійніше мати Герзона при собі.

На XIII з'їзді КП(б)У В.Іванова обрали членом ЦК (на XI з'їзді він обирався членом Центральної Контрольної Комісії, а на XII — членом Ревізійної комісії). Планувався у члени ЦК і начальник УНКВД по Одеській області старший майор держбезпеки О.Б.Розанов¹⁰¹, але під час з'їзду начальник Адміністративно-господарчого управління НКВД УРСР майор держбезпеки С.М.Цикліс¹⁰² повідомив Іванова, що в НКВД СРСР з'явився компромат проти головного чекіста Одещини. Іванов повідомив про це першого секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора і кандидатуру Розанова відхилили¹⁰³.

7 або 8 червня 1937 р. до Києва прибули начальник ГУГБ НКВД СРСР комкор М.П.Фриновський¹⁰⁴ і комісар держбезпеки 1-го рангу Т.Д.Дерібас¹⁰⁵, який спочатку намічався в українські наркоми¹⁰⁶. У Москві в той час готували суд над учасниками «військово-фашистської змови у Червоній Армії». Скоріш за все «залізний сталінський нарком» М.І.Єжов послав свого першого заступника Фриновського збирати компромат проти Балицького, про участь якого у «військово-фашистській змові» дав свідчення заарештований командуючий військами Київського особливо-во військового округу командарм 1-го рангу Й.Е.Якір.

Керівництво НКВД СРСР задовольнило прохання першого секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора призначити наркомом внутрішніх справ УРСР начальника 5-го відділу НКВД СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу І.М.Леплевського¹⁰⁷. 15 червня 1937 р. М.Фриновський представив українським чекістам їхнього нового наркома.

Репресії в Україні Леплевський розпочав з чистки власного апарату, кидаючи за ґрати найближчих людей Балицького, але Іванов не потрапив до їх числа. Важко сказати, що стало на заваді цьому: чи особисте ставлення Леплевського до Іванова, чи відсутність відповідної вказівки з Москви. Можна лише констатувати, що Василь Тимофійович і Ізраїль Мойсейович спрацювалися. Мабуть, саме за рекомендацією Іванова нарком призначив начальником 4-го відділу (СПО) УГБ НКВД УРСР М.Герзона.

Леплевський доручив Іванову дуже відповідальне завдання — громити «ворогів народу» на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 3–4 липня 1937 р. Про перебіг подій на цьому партійному форумі відомостей мало, бо майже всі його матеріали були знищені. Залишилися список учасників (наркома внутрішніх справ УРСР серед присутніх не було) та постанова «продовжувати роботу по викриттю і розгрому троцькістських, правих і націоналістичних шпигунів»¹⁰⁸.

5 липня 1937 р. Іванов виїхав до Харкова розбиратися з причинами самогубства начальника обласного УНКВД комісара держбезпеки 3-го рангу С.С.Мазо. Він особисто призначив виконуючим обов'язки начальника УНКВД полковника І.Б.Шумського¹⁰⁹ та розпочав слідство. Іванов заборонив чекістам повідомляти будь-кого про зміст передсмертної записки начальника УНКВД («Товариші, опам'ятайтеся! Куди веде така лінія арештів та вибивання з обвинувачених свідчень?»), заявивши, що це — «ворожий хід Мазо, який намагався приховати свою ворожу роботу». Кілька днів Іванов проводив слідство, а потім заявив на зборах співробітників Управління, що Мазо застрелився у зв'язку з тим, що заплутався у своїх контрреволюційних зв'язках¹¹⁰. Виконавши свою місію, Іванов відбув до Києва.

У липні 1937 р. Іванов підписав наказ про штати тюрем УГБ¹¹¹, хоча, як виявилось, його повинні були вже цікавити умови утримування заарештованих у Лефортовській або Бутирській тюрмах Москви. А вже 7 липня 1937 р. були заарештовані С.А.Саркісов і В.А.Балицький, а на допиті 26 липня останній засвідчив, що особисто завербував у «військово-фашистську змову» В.Іванова¹¹². Того ж дня згідно з повідомленням НКВД СРСР за № 1192 Іванов був звільнений з посади та відкликаний до Москви¹¹³.

На Луб'янці його долю вирішили швидко: 1 серпня 1937 р. Іванова заарештували у московському готелі «Москва». Тримався він майже півтора місяця, але 14 вересня 1937 р. написав заяву на ім'я М.Єжова, в якій зазначав, що, будучи засліпленим авторитетом Балицького, дозволив останньому втягнути себе у березні чи квітні 1936 р. до «змови», яку очолювали Якір, Балицький та деякі члени політбюро ЦК КП(б)У. Прізвищ останніх Іванов не назвав, створивши слідчим умови для «творчості».

На допиті 21 жовтня 1937 р. Іванов дав свідчення, що у 1936 р. у Донбасі був викритий троцькістський центр, до складу якого входили секретар Донецького облвиконкому Вайсберг та завідувачий Донецьким обласним відділом народної освіти Новаш, яким тривалий час протегував перший секретар Донецького обкому КП(б)У Саркісов. Останній часто брав під захист й інших троцькістів. Далі Іванов зазначив, що у Донбасі була слабо налагоджена оперативно-агентурна робота, в наслідок чого мали місце факти шкідництва¹¹⁴.

На допиті 26 жовтня 1937 р., який проводили старший майор держбезпеки А.К.Залпетер¹¹⁵ та майор держбезпеки М.М.Подольський¹¹⁶, Іва-

нов показав, що, працюючи начальником УНКВД по Донецькій області, він саботував заходи по розгрому контрреволюції: виконував шкідницьку директиву Ягоди, яка забороняла допитувати заарештованих після години ночі; виконував наказ Балицького, який забороняв заарештовувати троцькістів і правих на підставі одного протоколу допиту.

Розповідаючи про свою участь у «військово-фашистській змові», Іванов заявив, що Балицький нікого із змовників йому не назвав, а сам він не ризикував налагоджувати якісь зв'язки. Отже, слід віддати належне Василю Тимофійовичу — нікого з тих, хто ще був на свободі, він не обмовив.

Більше протоколів допитів Іванова в його архівно-кримінальній справі немає, хоча тримали його у в'язниці ще 8 місяців. А 16 липня 1938 р. його засудили в особливому порядку до розстрілу.

Примітки

¹ Фальківський (Левчук) Дмитро Никанорович (1898–1934). У 1920–1923 рр. — співробітник Білоруської ЧК. З 1924 р. займався літературною діяльністю, український радянський поет. Заарештований у грудні 1934 р.. Засуджений на смерть та розстріляний 14 грудня 1934 р.

² Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 160.

³ Оглядова довідка у справі Василя Тимофійовича Іванова, 7.IX.1956 // Наше минуле. — Київ, 1993. — № 1(6). — С.82–85.; Золотарьов В. Чекісти 20–30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 339.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Україна, 1996. — С.110–111; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — С. 477–478.

⁴ Російський центр збереження історичних документів новітньої доби. — Регистрационный бланк члена ВКП(б) № 1644284. Далі цей документ цитується без посилань.

⁵ Кузьмин Г.Е. «Динамо», которое Вы не знаете // Киевские новости. — 1992. — № 38.

⁶ Вісті ВУЦВК. — 1937. — 16 квітня.

⁷ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — С. 568–569.

⁸ Волкогон Д.А. Троцкий. Политический портрет. — Кн. 1. — М., 1992. — С. 294.

⁹ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — М.: ТЕРРА, 1998. — С. 237.

¹⁰ Гражданская война и военная интервенция в СССР. — С. 488–489.

¹¹ ДАХО. — Ф. Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 160.

¹² Там само.

- ¹³ Марченко А. Николай Быстрых // Пограничники. — М.: Молодая гвардия, 1974. — С. 16.
- ¹⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), Вінниця. — Спр. 98, т. 1. — Арк. 40.
- ¹⁵ Манцев Василь Миколайович (1889–1938). У грудні 1919 р. — серпні 1923 р. очолював ЦУПЧРЕЗКОМ, ВУЧК, ГПУ УСРР. Заарештований 22 жовтня 1937 р. Розстріляний 19 серпня 1938 р.
- ¹⁶ Тополянський В.Д. Вожди в законі. Очерки фізіології влади. — М.: Права человека, 1996. — С. 211.
- ¹⁷ ДАХО. — Ф.Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 160.
- ¹⁸ Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР (Январь-июнь 1922 г.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 330.
- ¹⁹ Михайленко А.Г., Ткаченко А.К. Легенда для генерала. — К.: Молодь, 1984. — С. 189–190.
- ²⁰ ДАХО. — Ф. Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 159.
- ²¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. — С. 52.
- ²² ДАХО. — Ф. 1, оп. 1, спр. 76. — Арк. 32.
- ²³ Там само — Ф. Р-845, оп. 2, спр. 583. — Арк. 160.
- ²⁴ Там само. — Арк. 159.
- ²⁵ Там само. — Арк. 154.
- ²⁶ Западний Семен Ізраїльович (1899–?) Комісар держбезпеки 3-го рангу. 3 25 листопада 1922 р. — начальник Харківського місцевого відділу ГПУ. 3 7 березня 1924 р. — помічник начальника Київського губвідділу ГПУ. 3 12 грудня 1925 р. — начальник Київського окрвідділу ГПУ. 3 28 липня 1928 р. — начальник УОУ ГПУ УСРР. 3 31 січня 1930 р. — начальник СОУ та заступник повпреда ОГПУ по Далеко-Східному краю (ДСК). 3 31 липня 1934 р. — перший начальник УНКВД ДСК. Заарештований 8 серпня 1937 р. Розстріляний.
- ²⁷ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. — К.: Інтел, 1995. — С. 108.
- ²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 6, спр. 184. — Арк. 87.
- ²⁹ Загорський (Зарицький) Григорій (Йосиф) Борисович (1899–1938). Майор держбезпеки. 3 1 січня 1927 р. — начальник відділку СО ГПУ УСРР. 3 1 жовтня 1927 р. — секретар осередку КП(б)У ГПУ УСРР. 3 9 листопада 1927 р. — начальник СО, а з 2 березня 1931 р. — начальник ОО Київського окрвідділу/оперсектора ГПУ. 3 січня 1932 р. — заступник начальника Житомирського міськвідділу ГПУ. 3 травня 1933 р. — начальник СПО Одеського облвідділу ГПУ. 3 28 серпня 1934 р. — заступник начальника УНКВД Донецької області. Заарештований 10 березня 1938 р. 10 червня 1938 р. — покінчив життя самогубством у тюрмі.
- ³⁰ Брук Соломон Соломонович (1898–1938). Капітан держбезпеки. У 1924–1931 рр. — помічник уповноваженого, уповноважений, старший уповноважений Київського губернського (окружного) відділу/ оперативного сектора ГПУ. 3 1931 р. — оперуповноважений СПО ГПУ УСРР. 3 1932 р. — помічник начальника СПО Вінницького облвідділу ГПУ. 3 січня 1934 р. — начальник 1-го відділку СПО

- ГПУ УСРР. З 1936 р. — помічник начальника СПО УГБ НКВД УРСР. Заарештований 11 липня 1937 р. Засуджений на смерть 8 лютого 1938 р. Розстріляний.
- ³¹ **Орловський-Горощик Василь Михайлович** (1896–?). Старший лейтенант держбезпеки. З 22 листопада 1927 р. — уповноважений Київського окрвідділу ГПУ. З 15 жовтня 1931 р. — помічник начальника ОО Київського оперсектора ГПУ. З 20 лютого 1932 р. — помічник начальника ОО Вінницького облвідділу ГПУ. З липня 1933 р. — помічник начальника ОО 2-ї окремої механізованої бригади. З 1 серпня 1934 р. — помічник начальника ОО УГБ УНКВД Київської області. З 13 березня 1936 р. — начальник ОО УГБ, а з 3 січня 1937 р. — заступник начальника 3-го відділу УГБ УНКВД Донецької області. Заарештований у серпні 1937 р. Розстріляний.
- ³² ДА СБУ, Донецьк, спр. 4476, арк. 29.
- ³³ Сахно А. Дело о КВУ// Киевские новости. — 1995. — № 46.
- ³⁴ Тинченко Я. Белая гвардия Михаила Булгакова. — Киев, Львов, 1997. — С. 94.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 85, оп. 1, спр. 9403. — Арк. 203.
- ³⁶ У вересні 1930 р. було змінено територіальний устрій ГПУ УСРР. Окружні відділи ГПУ були об'єднані у дев'ять оперативних секторів, які спочатку носили цифрові номери: 1-й (Харківський); 2-й (Донецький); 3-й (Київський); 4-й (Дніпропетровський); 5-й (Одеський); 6-й (Вінницький); 7-й (Житомирський); 8-й (Полтавський); 9-й (Сумський). Окремою територіальною одиницею ГПУ УСРР був Молдавський обласний відділ ГПУ.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 85, оп. 1, спр. 9403. — Арк. 125–145.
- ³⁸ Кузьмин Г.Е. «Динамо», которое Вы не знаете.
- ³⁹ **Бронсвой (Факторович) Соломон Йосипович** (1905–?). З 3 травня 1934 р. — начальник 6-го відділку ЕКУ ГПУ УСРР. З 1935 р. — начальник будівництва парку культури та відпочинку в Києві. Заарештований 13 вересня 1936 р. Засуджений 9 березня 1937 р. до 5 років таборів. Помер у 70-ті рр. у Москві.
- ⁴⁰ ДАХО. — Ф. 23, оп. 1, спр. 39. — Арк. 409–410.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 282. — Арк. 12.
- ⁴² **Гросман Мирон Борисович**. З 25 листопада 1931 р. — помічник начальника, а з 29 січня 1932 р. — другий заступник начальника ЕКУ ОГПУ СРСР. З 7 жовтня 1932 р. — начальник Донецького обласного відділу ГПУ. З березня 1933 р. — на радянській та господарчій роботі. Заарештований влітку 1937 р. у Києві.
- ⁴³ **Нікельберг Григорій Мойсейович**. Старший лейтенант держбезпеки. У 1933–1934 рр. — начальник ЕКО Донецького облвідділу ГПУ. До 3 січня 1937 р. — начальник ЕКО, а з 3 січня 1937 р. — начальник 6-го (транспортного) відділу УГБ УНКВД Вінницької області. До 29 липня 1938 р. — заступник начальника ДТО ГУГБ НКВД Південно-Західних залізниць. З 29 липня 1938 р. — начальник 3-го (оперчекістського) відділу Беломорсько-Балтійського каналу. Подальша доля невідома.
- ⁴⁴ **Заславський Соломон Ісакович** (1897–?). Капітан держбезпеки. З 1933 р. — начальник СПО Донецького облвідділу ГПУ. З 24 січня 1934 р. начальник ДТО ОГПУ Донецьких залізниць та заступник начальника Донецького облвідділу ГПУ. Потім — заступник начальника, а з 24 червня 1937 р. — т.в.о. начальника 6-го (транспортного) відділу УГБ НКВД УРСР. З серпня 1937 р. — началь-

ник ДТО ГУГБ НКВД Південно-Західних залізниць. Був заарештований, потім звільнений. Подальша доля невідома.

- ⁴⁵ **Ушаков (Ушимирський) Зиновій Маркович** (1895–1940). Майор держбезпеки. У 1929 р. — уповноважений КРО ГПУ УСРР. З 1930 р. — уповноважений ОО ГПУ УСРР. З 1931 р. — помічник начальника відділку ОО ОГПУ СРСР. З 1933 р. — начальник ОО Донецького облвідділу ГПУ. З березня 1934 р. — начальник ОО повпредства ОГПУ по Саратовському краю. З 9 лютого 1935 р. — заступник начальника ОО УГБ НКВД Білоруської СРР. З 28 січня 1937 р. — помічник начальника 5-го відділу (ОО) ГУГБ НКВД СРСР. Заарештований 5 вересня 1938 р. Розстріляний у 1940 р.
- ⁴⁶ Архів УВС Харківської області. — Ф. 48, оп. 1, спр. 1, т. 3. — Арк. 3–4.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 6–7.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 9.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 1, т. 1. — Арк. 52.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 98.
- ⁵¹ **Герзон Матвій Михайлович** (1906–1938). Капітан держбезпеки. З 17 квітня 1931 р. — помічник начальника СПО Донецького оперсектора/облвідділу ГПУ. З 31 січня 1934 р. — начальник СПО Донецького облвідділу ГПУ. З 28 лютого 1937 р. — начальник 4-го відділу (СПО) УГБ УНКВД Одеської області. З липня 1937 р. — начальник 4-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 27 жовтня 1937 р. — начальник 5-го відділку 4-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. Арештований 18 квітня 1938 р. Розстріляний 23 вересня 1938 р.
- ⁵² ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 74–75.
- ⁵³ **Феліксон-Рабінович Фелікс Самійлович** (1904–1938). Старший лейтенант держбезпеки. З 14 травня 1934 р. — уповноважений Оперативного відділу Харківського облвідділу. З 21 листопада 1934 р. — начальник Оперативного відділу УГБ УНКВД Донецької області. З 30 грудня 1937 р. — начальник 2-го (Оперативного) УГБ УНКВД Кам'янець-Подільської області. Заарештований 22 липня 1938 р. Засуджений на смерть 2 жовтня 1938 р. Розстріляний.
- ⁵⁴ **Орлов Данило Володимирович (Подольський Давид Вульфович)** (1902–1938). Капітан держбезпеки. З 25 лютого 1932 р. — начальник ЕКО Вінницького облвідділу ГПУ. З 24 грудня 1932 р. — начальник 2 відділку ЕКУ ГПУ УСРР. З 7 березня 1933 р. — начальник ЕКО Одеського облвідділу ГПУ. З 22 листопада 1934 р. — начальник ЕКО УГБ, а з 3 січня 1937 р. — начальник 3-го відділу (КРО) УГБ УНКВД Донецької області. Заарештований 17 березня 1938 р. Засуджений на смерть та розстріляний 22 вересня 1938 р.
- ⁵⁵ **Леопольд (Ройтман) Данило Самійлович** (1901–?). Капітан держбезпеки. З січня 1927 р. — уповноважений КРО Київського окрвідділу ГПУ. З серпня 1929 р. — старший уповноважений КРО, з 15 лютого 1931 р. — старший уповноважений ОО, а з 15 серпня 1931 р. — начальник Іноземного відділу ГПУ УСРР. З 29 жовтня 1932 р. — начальник ОО Вінницького облвідділу ГПУ. З 23 березня 1934 р. — начальник ОО Донецького облвідділу ГПУ. З 28 січня 1936 р. — помічник начальника УНКВД Донецької області. З 19 серп-

- ня 1937 р. — начальник ДТО ГУГБ НКВД Південної залізниці, Харків. Заарештований влітку 1938 р. Репресований.
- ⁵⁶ ДА СБУ, Харків. — Спр. 8219. — Арк. 65.
- ⁵⁷ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 154.
- ⁵⁸ **Саркісов (Данієлян) Саркіс Артемович (Арутюнович) (1898–1937).** З 1933 р. — перший секретар Донецького обкому КП(б)У. З 1937 р. — начальник комбінату «Сталінвугілля». Заарештований 7 липня 1937 р. Розстріляний 2 вересня 1937 р.
- ⁵⁹ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 180.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 1385, т. 2. — Арк. 1–2.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 15282. — Арк. 73–74.
- ⁶² Там само. — С. 76.
- ⁶³ Там само. — Спр. 1385, т. 2. — Арк. 1–2.
- ⁶⁴ **Козельський Борис Володимирович (Голованівський Бернард Вольфович) (1902–1936).** Майор держбезпеки. З 1 серпня 1926 р. — начальник 2-го (українського) відділку, а з 1 травня 1930 р. — помічник начальника СО ГПУ УСРР. З 5 квітня 1931 р. — помічник начальника, з 1 березня 1932 р. — заступник начальника, а з 15 грудня 1933 р. — начальник СПО ГПУ/УГБ НКВД УСРР. Застрелився 2 січня 1936 р.
- ⁶⁵ ДА СБУ. — Спр. 1385, т. 2. — Арк. 4.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 2–3.
- ⁶⁷ Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і — 1900-і роки). — К., 1994. — С. 43.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 472. — Арк. 70.
- ⁶⁹ Державний архів Федеральної служби безпеки Росії. — Спр. № 11554. — т. 2. — Арк. 401–402.
- ⁷⁰ ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 108143. — Арк. 64–65.
- ⁷¹ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 75.
- ⁷² ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 4476. — Арк. 37.
- ⁷³ Б.Чирко. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20–30-х рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 96.
- ⁷⁴ ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 4476. — Арк. 36.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 37.
- ⁷⁶ Там само. — Спр. 564.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 519. — Арк. 275.
- ⁷⁹ Архів УВС Харківської області. — Ф. 48, оп. 1, спр. 2, т. 12. — Арк. 64.
- ⁸⁰ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 157.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 190.
- ⁸² **Баша Петро Євменович.** Старший лейтенант держбезпеки. До 7 березня 1934 р. — начальник відділку ОО Харківського облвідділу ГПУ. З 7 березня 1934 р. —

- начальник відділку ОО, а з 3 січня 1937 р. — начальник 5-го відділу (ОО) УГБ УНКВД Донецької області. З 26 липня 1937 р. — у резерві НКВД УРСР.
- ⁸³ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 155.
- ⁸⁴ Там само. — Арк. 156.
- ⁸⁵ Там само. — Арк. 157.
- ⁸⁶ **Гольдман Соломон Ісакович**. Майор держбезпеки. З 7 лютого 1937 р. — начальник 4-го відділу (СПО) УГБ УНКВД Донецької області. З 5 травня 1938 р. — заступник начальника 4-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 1938 р. — начальник 8-го відділу УГБ НКВД УРСР. З 31 грудня 1938 р. працював у ГУЛАГу НКВД СРСР.
- ⁸⁷ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 141.
- ⁸⁸ Там само. — Арк. 192.
- ⁸⁹ **Віхерєв Іван Васильович** (1899–?). Старший лейтенант держбезпеки, Особливоуповноважений, а з осені 1937 р. — начальник 11-го (водного) відділу УГБ УНКВД Донецької області. З 3 червня 1938 р. — заступник начальника УНКВД Одеської області. З 9 вересня 1938 р. — начальник ОО НКВД армійської групи Київського військового округу.
- ⁹⁰ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 191.
- ⁹¹ Лихолобова Г. Трагічні 1936–1938 роки // Правда через роки. Статті, спогади, документи. — Донецьк, 1995. — С. 32.
- ⁹² Вісті ВУЦВК. — 1937. — 16 травня.
- ⁹³ Наше минуле. — Київ, 1993. — № 1(6). — С. 82.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 293, оп. 1, спр. 45886–ФП. — Арк. 69.
- ⁹⁵ Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 535. — Арк. 161.
- ⁹⁶ ДА СБУ. — Спр. 37318–ФП. — Арк. 49.
- ⁹⁷ **Чердак Мойсей Григорович** (1900–?). Майор держбезпеки. З 1934 р. — заступник начальника Київського облвідділу ГПУ. З 1935 р. — заступник начальника УНКВД Одеської області. З 19 травня 1937 р. — начальник 3-го відділу (КРО) УГБ НКВД УРСР. З 31 серпня 1937 р. — начальник ДТО ГУГБ НКВД залізниці імені Кагановича. З 14 лютого 1938 р. у ГУЛАГу. У 50-х рр. проживав у Москві.
- ⁹⁸ **Морозов Гнат Дмитрович** (1898–1940). Майор держбезпеки. З серпня 1935 р. — помічник начальника УНКВД Вінницької області. З 29 травня 1937 р. — начальник 2-го (оперативного) відділу УГБ НКВД УРСР. З 20 серпня 1937 р. — начальник УНКВД Вінницької області. З 28 березня 1938 р. — начальник 6-го відділу 1-го Управління НКВД СРСР. З 1 січня 1939 р. — помічник начальника слідчої частини НКВД СРСР. Заарештований у 1939 р. Розстріляний 26 липня 1940 р.
- ⁹⁹ **Стрижевський Леонід Гнатович** (1898–1937). Полковий комісар. З січня 1934 р. — заступник секретаря ГПУ/НКВД УСРР. З 21 травня 1937 р. — особливоуповноважений НКВД УСРР. З 25 червня 1937 р. — заступник начальника секретаріату НКВД УСРР. Заарештований 9 липня 1937 р. Засуджений на смерть 7 вересня 1937 р. Розстріляний.
- ¹⁰⁰ ДА СБУ. — Спр. 15282. — Арк. 160.

¹⁰¹ **Розанов (Розенбарт) Олександр (Абрам) Борисович** (1896–1937). Старший майор держбезпеки. 3 20 січня 1932 р. — начальник Київського облвідділу ГПУ. 3 21 березня 1935 р. — начальник УНКВД Одеської області. 14 червня 1937 р. призначений начальником УНКВД Воронежської області, але до Воронежу від'їхати не встиг і 11 липня 1937 р. був заарештований в Одесі. Розстріляний 8 вересня 1937 р.

¹⁰² **Цикліс Савелій Михайлович** (1888–1938). Майор держбезпеки. 3 20 серпня 1934 р. до 8 серпня 1937 р. — начальник Адміністративно-господарчого управління НКВД УРСР. 3 1937 р. — начальник адмінвідділу Івдельського табору НКВД. Заарештований 25 квітня 1938 р. Засуджений на смерть 28 серпня 1938 р. Розстріляний.

¹⁰³ ДА СБУ. — Спр. 57428-ФП. — Арк. 263.

¹⁰⁴ 3 7 червня 1937 р. наказом НКВД СРСР «у зв'язку з поїздкою тов. Фриновського на Україну» обов'язки начальника ГУГБ НКВД СРСР став виконувати начальник 3-го відділу ГУГБ і заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 3-го рангу В.М.Курський.

¹⁰⁵ **Дерібас Терентій Дмитрович** (1883–1938). Комісар держбезпеки 1-го рангу. У 20-х рр. — начальник СО ОГПУ СРСР. 3 січня 1930 р. — повпред ОГПУ/начальник УНКВД по Далеко-Східному краю. 3 11 травня 1937 р. у резерві призначень. 3 липня 1937 р. — начальник УНКВД по Далеко-Східному краю. Заарештований 12 серпня 1937 р. Розстріляний 27 липня 1938 р.

¹⁰⁶ Цю інформацію надали авторіві російські дослідники Н.В.Петров і К.В.Скоркін.

¹⁰⁷ ДА СБУ. — Спр. 70117-ФП. — Арк. 21–22.

¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 533. — Арк. 3–4.

¹⁰⁹ **Шумський Ігор Борисович** (1898–1974). Полковник. 3 2 червня 1936 р. — заступник начальника, а з 5 липня 1937 р. — начальник УНКВД Харківської області. 3 серпня 1937 р. — начальник Запорізького міськвідділу НКВД. 3 1 березня 1938 р. працював в системі ГУЛАГ.

¹¹⁰ ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 32.

¹¹¹ Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки // З архівів ВУЧК-КГБ-НКВД-ГПУ. — 1998. — № 1/2. — С. 113.

¹¹² ДА СБУ, Харків. — Спр. 9880. — Арк. 32.

¹¹³ Там само. — Арк. 34.

¹¹⁴ Там само. — Арк. 35.

¹¹⁵ **Залпетер Анс Карлович** (1899–1939). Старший майор держбезпеки. 3 3 вересня 1936 р. — начальник УНКВД Красноярського краю. 3 15 квітня 1937 р. — заступник начальника, а з 11 липня 1937 р. — начальник 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. 3 24 січня 1938 р. — у резерві НКВД СРСР. 3 23 березня 1938 р. — заступник начальника будівництва Куйбишевського гідровузла НКВД СРСР. Заарештований 22 травня 1938 Розстріляний 4 березня 1939 р.

¹¹⁶ **Подольський Матвій Миронович** (1894–?). Майор держбезпеки. 3 23 січня 1937 р. — начальник 5-го відділу УГБ та помічник начальника УНКВД Західно-Сибірського краю. 3 7 липня 1937 р. — помічник начальника 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. 1 червня 1938 р. звільнений з посади. Репресований.